

and Ministry of state farms. On the basis of the published and archived materials transformation processes are analysed in the organizational structure of establishments of formation of agricultural profile in USSR in 50th of XX of century, in particular forming of network of schools of mechanization of agriculture.

Between the last appendixes exude to the orders and orders of Department of the higher and middle special education of Ukrainian SSR, and also appendixes to the orders, erection on Ministry of agriculture and materials of correspondence with the vice-chairman of Council of Ministers of Ukrainian SSR of Gureev M.M. but the certificates presented to Chairman of Council of Ministers of Ukrainian SSR of Kalchenko M.T. in relation to organization of schools of mechanization of agriculture, forming of them material and technical base, plans of reception to schools, preparation and in-plant training of mechanizations in the second half 50th of XX This century allows to define the lines of organizational changes in the system of establishments of formation of agricultural profile and influence of these processes on the further structure of preparation of specialists of agriculture.

Keywords: school of mechanization of agriculture, orders, ordinances of the Ministry of education, Ministry of Agriculture of the USSR.

УДК 94(477):63

С.Д. МАРЧЕНКО

СУПЕРЕЧЛИВІ ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ПРОДОВОЛЬЧІ ТРУДНОЩІ У 1980-ТІ РОКИ

Висвітлюються комплексні заходи держави в сфері підвищення ефективності сільськогосподарської галузі в другій половині ХХ ст., аналізуються причини продовольчих труднощів 1980-х рр. і спроби їх вирішення через реалізацію завдань Продовольчої програми 1982 р.

Головними чинниками, що стримували розвиток сільського господарства, були порушення принципу економічної зацікавленості, невиконання рішень про надання колгоспам і радгоспам більшої самостійності, переважання адміністративно-командних методів керівництва сільським господарством, збереження нееквівалентного обміну між містом і селом тощо.

З урахуванням вказаних проблем і настанов ХХІV з'їзду КПРС (лютий 1981 р.) була розроблена «Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи її реалізації», яка була схвалена пленумом ЦК КПРС у травні 1982 р. Продовольча програма представлялась як нова модель розвитку агропромислового комплексу на основі підвищення ефективності господарювання усіх його блоків, вирішення продовольчої проблеми, забезпечення зростання життєвого рівня населення. Цей документ мав цільовий характер, оскільки сформульовані в ньому завдання спрямовувались на досягнення тісного поєднання сільського господарства з галузями, що займалися зберіганням, транспортуванням і переробкою продукції. Ці обставини, як вказувалося у рішенні пленуму, мали повернути сільське господарство у бік інтенсивного розвитку.

Ключові слова: Продовольча програма, сільське господарство, агрокомбінат, агрофірма, орендний підряд, кооперація, Держагропром, перебудова.

В другій половині ХХ ст. здійснювалися комплексні заходи щодо розвитку аграрного сектора економіки СРСР. В результаті здійснення рішень вересневого (1953 р.) і березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС і відповідних постанов союзного уряду впроваджувалися екстенсивні методи господарювання. За рахунок розширення посівних площ (особливо в Казахстані, Західному Алтаї та Західному Сибіру) було досягнуто збільшення виробництва зернових культур. Це створило умови для більш ефективного розвитку тваринництва, забезпечення сировиною відповідних переробних підприємств. Однак, з кінця 1970-х років продовольча ситуація погіршилася. Попит на основні продукти харчування, насамперед м'ясо, молоко і продукти їх переробки, зростав швидше, ніж їх виробництво.

Структурні зміни в народному господарстві в результаті випереджаючого зростання промисловості та інших несільськогосподарських галузей, призвели до швидкого зростання міського населення і зменшення сільського. Так, у 1982 р. в порівнянні із 1965, міське населення зросло на 51 млн. осіб, а сільське зменшилось на 11,3 млн. Чисельність колгоспників і робітників радгоспів зменшилась приблизно на 2,5 млн. осіб. У 1982 р. несільськогосподарське (за родом занять) населення становило 205,4 млн. осіб або 76 % загальної чисельності населення, а сільськогосподарське населення – 63,4 млн. осіб або 24 %. Значно зменшилось виробництво продуктів харчування в особистих підсобних господарствах [1].

Головними чинниками, що стримували розвиток сільського господарства, були порушення принципу економічної зацікавленості, коли закупівельні ціни не покривали

витрат виробництва (наприклад за 1970-1980 рр. закупівельні ціни на основні сільсько-господарські продукти зросли на 20 %, а вартість техніки та послуг на 150 %), а також невиконання рішень про надання колгоспам і радгоспам більшої самостійності у плануванні виробництва, переважання адміністративно-командних методів керівництва сільським господарством; збереження нееквівалентного обміну між містом і селом, що призводило до падіння рентабельності колгоспів і радгоспів [2].

На XXIV з'їзді КППС (лютий 1981 р.) було ухвалено рішення про розробку Продовольчої програми, яка б ґрунтувалася на принципах пропорційності і збалансованості розвитку АПК. Цей документ мав цільовий характер, оскільки сформульовані в ньому завдання спрямовувались на досягнення тісного поєднання сільського господарства з галузями, що займалися зберіганням, транспортуванням і переробкою продукції. Ці обставини, як вказувалося у рішенні пленуму, мали повернути сільське господарство у бік інтенсивного розвитку.

З урахуванням вказаних настанов була розроблена «Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи її реалізації», яка була схвалена пленумом ЦК КППС у травні 1982 р. Водночас було прийнято ще п'ять спеціальних постанов ЦК КППС та Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, в яких визначалися напрями, шляхи та конкретні завдання здійснення Продовольчої програми.

У вирішенні продовольчої проблеми значне місце відводилося Україні. Наприкінці 70-х рр. XX ст. питома вага України в сільському господарстві СРСР складала по валовому виробництву всієї сільгосппродукції 23,9 %, зерна – 23,5 %, соняшника – 44,2 %, цукрового буряка – 61,5 %, льону-довгунця – 30,3 %, м'яса усіх видів – 22,8 %, молока – 23,8 %, яєць – 21,8 % [3].

У червні 1982 р. Пленум ЦК Компартії України схвалив основні напрями Продовольчої програми в Україні. У документах з цього питання характеризувався стан продовольчого забезпечення населення України і відповідно напрями та конкретні завдання його подальшого поліпшення. Спеціально визначалися завдання галузей, що займалися переробкою та зберіганням сільгосппродукції: а) сезон цукроваріння на цукрових заводах довести до 100 діб; б) потужності по переробці м'яса і молока привести у відповідність до сировинних ресурсів; в) забезпечити розвиток олієжирової промисловості; г) наростити потужності холодильників та ємкості елеваторів [4].

Продовольчою програмою передбачалось збільшити виробництво зерна до 53-54 млн. тонн, виробництво м'яса довести до 4,6 млн. тонн, молока – до 24 млн. тонн. Кожна область була зобов'язана максимально само забезпечуватися продуктами харчування. На 1990 рік виробництво цукру мало зрости до 6,6 млн. тонн, тобто в 1,7 раза. Ставилися завдання щодо нарощування потужностей й перед галузями, що займалися переробкою та збереженням сільгосппродукції. При цьому акцентувалося на потребу посилення зв'язку між виробництвом с.-г. продукції та галузями її переробки, про одночасне здійснення заходів щодо переведення галузей на індустріальну основу.

Комплекс заходів по оздоровленню галузей АПК включав також підвищення з 1 січня 1983 р. закупівельних цін на с.-г. продукцію, для цього з бюджету щорічно мало виділятися 16 млрд. крб. Списувалася заборгованість у 619 млн. крб. по позиках Держбанку на 10 років продовжувався термін сплати боргу низько-рентабельним і збитковим господарствам. Водночас збільшувалися дотації для переробних підприємств з тим, щоб не збільшувати ціни на продукцію, яку вони випускають.

В перш. пол. 1980-х рр. в Україні було розроблено низку інших програм, які поглиблювали, деталізували, доповнювали Продовольчу програму. Це республіканські програми «Праця», «Зерно», «Цукор», «М'ясо», «Молоко», «Корми», «Протеїн», «Меліорація», «Овочі», «Хімізація» та інші. Подібного роду документи були розроблені в областях і районах.

Липневий (1985 р.) пленум ЦК Компартії України спеціально розглянув питання про заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу в сільсько-господарському виробництві.

У 1985 р. прийнято ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про збільшення виробництва та продаж державі озимих культур, ярої пшениці, кукурудзи, проса, рису за рахунок впровадження інтенсивних технологій.

Суть інтенсивних технологій зводилась, в основному, до посилення ресурсного потенціалу, переважно через збільшення внесення мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин. Таке трактування нових технологій на практиці призводило до виснаження землі і перенасичення продуктів харчування небезпечними для здоров'я людини хімікатами.

У жовтні 1986 р. ЦК КПРС ухвалив рішення про відпрацювання нових форм організації виробництва в колгоспно-радгоспному секторі. Союзний уряд затвердив план створення 14 агропромислових комбінатів, 4 з них з'явилися в Україні: «Нікопольський» на Дніпропетровщині, «Донбас» у Донецькій області, «Дністер» на Львівщині, «Чугуївський» на Харківщині [5]. До їх складу увійшли 182 підприємства й організації, зокрема 59 колгоспів, 30 радгоспів, 14 переробних і 29 міжгосподарських підприємств [6]. Однак, в їх діяльності зразу ж виникли серйозні труднощі. Це було зумовлено тим, що техніко-економічні обґрунтування їх розвитку не відповідали існуючим вимогам планування [7]. На 1987 рік в Україні вже нараховувалось 20 агро-комбінатів і об'єднань та 22 агрофірми й агроторгові підприємства [8].

Протягом 1980-х рр. у сільському господарстві України запроваджувалася нова форма організації с.-г. виробництва – орендний підряд. Його ініціаторами виступили сільські ради Миколаївщини спільно з керівниками колгоспів і радгоспів. У 1983 р. в області було створено 469 госпрозрахункових орендних колективів. Їх ядро спочатку становили групи з 3-7 чол., які підбиралися на родинній чи товариській основі. Такі ланки (бригади) набували все більшого розповсюдження, насамперед у рослинництві. За ними, як правило, закріплювався не набір окремих культур, а постійні сівозміни строком не менше однієї ротації. У тваринництві такі колективи займалися доглядом тварин, що знаходилися в одному приміщенні, іноді брали ферму в повну оренду.

Набули поширення орендні ланки (бригади), які поєднували тваринницьку працю з вирощуванням кормових та інших культур. Так, у 1988 р. шестеро механізаторів, один водій і чотири тваринники з колгоспу імені М. Худолій Радомишльського району на Житомирщині стали господарями 444 га землі, 196 голів худоби і 26 свиноматок. Продуктивність праці та інші виробничі показники в колективі вдвічі перевищили середньогосподарські [9].

У 1989 р. на орендний підряд перейшли близько 2/3 колгоспів і радгоспів. Майже 500 господарств повністю працювали в умовах оренди. Загалом її запровадили 33,5 тис. (37,8 %) самостійних виробничих підрозділів, 669,7 тис. (14,1 %) трудівників колгоспів і радгоспів. За ними було закріплено 1/5 поголів'я худоби й свиней та третину сільськогосподарських угідь [10].

Влітку 1989 р. Державний комітет по статистиці провів дослідження соціальних і економічних аспектів орендних відносин. В 25 областях республіки було виділено 647 орендних колективів. З них 41 % займалися рослинництвом, 39 – тваринництвом, 18 – спільним виробництвом тваринницької та рослинницької продукції, 2 – діяли в обслуговуючих галузях. Було встановлено, що 73 % орендних колективів функціонували у складі колгоспів, 27 % – у радгоспах. Близько 90 % орендарів були працівниками даних господарств, решта – з інших сфер виробництва, в т. ч. жителі міст. Щоправда у більшості орендних бригад не вистачало спеціалістів. У середньому в республіці на 10 таких колективів припадало лише 13 фахівців.

У 1987 р. в Україні вперше було застосовано орендний підряд на міжгосподарській основі. Його започаткували трудівники колгоспу «Маяк» Новоселецького району Чернівецької області. У 1987 р. його застосовували понад 80 господарств Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської областей. У 1988 р. вони обробляли 60 тис. га землі на Херсонщині, Миколаївщині, у Кіровоградській і Дніпропетровській областях [11]. Таким чином була налагоджена співпраця західного регіону, де мався надлишок трудових ресурсів, і південних областей республіки, які відчували нестачу робочих рук.

У 1987-1988 рр. важливою складовою частиною запроваджуваного в економіці держави ринкового механізму оголошується кооперація. 28 травня 1988 р. був ухвалений Закон «Про кооперацію у СРСР». Він визначив ключові завдання кооперативного руху на селі: трансформація колгоспів у великі кооперативні господарства й одночасний розвиток дрібних форм господарювання – оренди, підряду тощо.

У сільській місцевості почали виникати різні види кооперативів – у сфері побутового обслуговування, заготівлі с.-г. продукції, будівництва. Але кооперативи, які б займалися землеробством або тваринництвом, майже не створювалися.

Непродуманість багатьох питань у Законі про кооперацію зумовила складний шлях її розвитку. Регламентуючи продажну вартість кооперативної продукції і не даючи дрібним товаровиробникам сировини, держава фактично штовхнула їх на «чорний ринок». Не сприяла їх розвитку і існуюча система оподаткування. Загалом кооперація на селі була загальмована об'єктивними причинами, що корінилися у кризовому стані всієї економіки.

Незважаючи на посилення процесу механізації трудомістких робіт рівень ручної праці на поч. 1980-х рр. залишався все таки досить високим. Так, з 5,2 млн. громадян, зайнятих у сільському господарстві України, 3,5 млн. або 67 % були зайняті на кінно-ручних роботах. В тваринництві великої рогатої худоби рівень комплектації механізмів складав 53 %, на свинофермах – 62%, птахофабриках – 79 %. В той же час в Сумській, Волинській областях механізацією була охоплена 1/3 частина поголів'я великої рогатої худоби, а в Чернігівській, Вінницькій та Волинській областях до 45 % поголів'я свиней. В рослинництві на 1 серпня 1982 р. виконували роботи без застосування механізмів 75,7% працівників [12].

З 1981 по 1985 рік на розвиток сільського господарства України було направлено більше 30 млрд. крб. капіталовкладень, проте валове виробництво продукції сільського господарства знижувалося, не виконувалися завдання по заготівлі цінних сортів пшениці, завдання по продажу продуктів тваринництва виконали тільки три області – Черкаська, Кримська, Луганська. На меліоративних землях не була досягнута проектна врожайність, що призвело до недобору більше як 2 млн. тонн зерна, 4,4 млн. тонн цукрового буряку, 3,2 млн. тонн овочів [13].

Особлива увага приділялась зростанню капіталовкладень на придбання різних типів тракторів, транспортних засобів, зокрема вантажних автомашин, зернозбиральних комбайнів, сільськогосподарських машин, обладнання та інвентарю, що сприяло підвищенню фондоозброєності праці сільських трудівників. Насищення сільгосппідприємств новою технікою об'єктивно вимагало збільшення механізаторських кадрів та організацію вивчення її та оволодіння методами використання. У перш. пол. 80-х рр. ХХ ст. у колгоспах кількість механізаторів зростає в середньому на 14 %. Водночас відбувалося їх оновлення за віком та освітньою ознакою. Це призвело до збільшення чисельності постійних працівників, які протягом року залучались до роботи у різних сферах виробничої діяльності сільськогосподарського виробництва і відповідно галузей, які забезпечують його матеріально-технічними засобами (тракторами, комбайнами, взагалі сільгоспмашинами) та переробку її продукції (харчова, легка галузі промисловості).

Бракувало кваліфікованих ремонтників і наладчиків, часто такі роботи виконували некваліфіковані та малодосвідчені працівники, які не забезпечували належний догляд за технікою. Основною організацією з капітального ремонту та технічного обслуговування с.-г. техніки була структура Держкомсільгосптехніки, хоча об'єднання не несло жодної відповідальності за якість та своєчасний ремонт, вартість якого часто завищувалась. Тому господарства вимушені були самостійно виконувати значний обсяг робіт по ремонту наявного парку тракторів і машин. Колгоспи були забезпечені типовими ремонтними майстернями усього лише на 74 %, пунктами технічного обслуговування машин і механізмів тільки на 19 % [14]. До того ж, не було відповідних кадрів, які могли б забезпечити якісний ремонт техніки. В результаті цього значна частина нових серійних тракторів, що постачалась в господарства, направлялась на відновлення значною мірою зношених, тобто на просте відтворення діючої техніки; скорочувалися строки її експлуатації, зростали матеріальні витрати на її утримання. Вони істотно перевищували витрати на придбання

нової техніки, а подекуди вартість самих тракторів. До того ж чималі витрати припадали на технічні огляди тощо.

Існували проблеми в керівництві розвитком сільського господарства. Чисельність бюрократичних структур і чиновників, що керували колгоспами, не тільки не зменшилася, а навпаки значно збільшилася. Так, за підрахунками П.П. Панченка, штатний розклад районних агропромислових об'єднань, що створювалися з 1982 р. був втричі більший, ніж у районних виробничих управліннях сільського господарства в перш. пол. 1960-х рр. [15]. Крім того, «керували» колгоспами й деякі інші установи та організації, в т. ч. створені в 1982 р. сільгоспвідділи райкомів партії. Тільки у Дніпропетровській області нараховувалося 17 інстанцій, звідки направлялися до колгоспів вказівки [16].

У 1982 р. з метою інтеграції сільського господарства і переробної промисловості була створена система Держагропрому. Восени 1985 р. до агропромислового комплексу країни увійшли системи міністерства хлібопродуктів СРСР, рибного господарства СРСР, меліорації і водного господарства СРСР, Державного комітету СРСР з лісового господарства, а також Центросоюзу (із збереженням прав і функцій, передбачених його Статутом). Діяльність підприємств і організацій названих міністерств та відомств планувалася і фінансувалася як єдине ціле з системою Держагропрому СРСР, хоча у них залишалася колишня відомча належність. Ряд інших міністерств, що випускали засоби виробництва, постачали ресурси для АПК, координували свою роботу із системою Держагропрому СРСР.

В Україні було створено Агропромисловий комітет республіки. До системи його управління увійшли 10 тис. колгоспів і радгоспів. Близько 15 тис. переробних і обслуговуючих підприємств і організацій, 167 наукових закладів. Проте незабаром він перетворився на величезну бюрократичну надбудову, в якій наприкінці 1980-х років було задіяно 7 млн. працівників, 619 тис. управлінців. Питома вага адміністративного правління та обслуговуючого персоналу в АПК становила 9 % кількості працюючих.

У листопаді 1985 р. створено союзно-республіканський Держагропром УРСР. Цей орган виник на місці відповідних міністерств, а саме сільського господарства, плодоовочевого господарства, сільського будівництва, м'ясної і молочної промисловості УРСР та ін.

У 1982 р. в районах і областях республіки були сформовані агропромислові об'єднання, покликані долати відомчі бар'єри. В 1988 р. в Україні функціонували 474 районні агропромислові об'єднання. До їх складу входили колгоспи, радгоспи, районні підприємства для переробки сільгосппродукції, системи агрохімії, заготівельників, ремонтників тощо. Однак районні агропромислові комплекси в цілому не змінили діючої системи і бажаного ефекту не дали.

Заходи адміністративного характеру не могли забезпечити належної інтеграції сільського господарства з переробною промисловістю, подолати відставання колгоспно-радгоспного виробництва, що мало затяжний, хронічний характер і пояснювалось більш складними, глибокими причинами. По суті, нічого не змінилося, керівництво аграрним сектором економіки, як і раніше, відзначалося жорсткою регламентацією і некомпетентністю.

Характер виробничих відносин у значній мірі залежить від додержання демократичних принципів керівництва, участі в ньому безпосередньо товаровиробників.

Тому XIX Всесоюзна партконференція, що відбувалася влітку 1988 р., змушена була закликати у своїй постанові негайно припинити «будь-які спроби командування колгоспами і радгоспами» [17].

Характерно, що і новий Примірний статут колгоспів, прийнятий у березні 1988 р. на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників, підтвердив право виробничих колективів самим визначати структуру виробництва і форми господарювання.

Відповідно до Примірного статуту сільгоспартії 1935 р. вищим органом управління у колгоспі були загальні збори колгоспників. Хоч їх проведення носило досить формальний характер, але на них повинні були бути присутніми усі члени сільгосп-артії. У Примірному

статуті 1969 р. визначено й таку форму управління, як збори уповноважених. Це мотивувалося тим, що в населених пунктах відсутні приміщення, де можна зібрати усіх членів колгоспів, працівників та агрономів. Відтоді саме вони замість загальних зборів стали проводитися повсюдно. У 1980-х рр. в абсолютній більшості колгоспів проводилися такі збори. До того ж, уповноваженими визначали в основному представників адміністративного персоналу та постійно діючих управ-лінських структур (члени правління, бригадири у колгоспах, начальники відділків у радгоспах, спеціалісти). Характерно, що в більшості колгоспів віддавали перевагу зборам уповноважених навіть там, де в цьому не було ніякої потреби. Так, у колгоспі Косовського Врадіївського району Миколаївської області колгоспників репрезентували лише 95 уповноважених, хоча сільський клуб вмщував 250 людей [18].

Все рідше на зборах обговорювалися питання про напрями і шляхи розвитку господарств. По-суті, не звучала критика в адресу керівництва. Відсутньою була відверта розмова про стан справ у господарстві і можливі шляхи усунення негативних явищ. Ще менше значення в колгоспному житті мали ради бригад, які виникли наприкінці 1950-х рр. Хоча згідно з Примірним статутом колгоспу 1969 р. до їх компетенції були віднесені питання організації виробництва, підбору кадрів, підтримки дисципліни та інші, на практиці цими справами займалися особисто бригадири, і вони не відчували особистої потреби ділитися будь-якими своїми повноваженнями. Радам бригад залишалося обговорювати другорядні виробничі питання, або обмежувати свою діяльність заслуховуванням вказівок бригадира і інших керівників. Врешті-решт стала очевидною непотрібність цих формувань.

Водночас кризові явища охопили й агропромислові підприємства, які органічно поєднували в собі виробництво с.-г. продукції та її промислову переробку (радгосп-завод). Хоча сукупний потенціал сільськогосподарського виробництва (враховуючи колгоспи, радгоспи й особисті господарства) все-таки, в основному, дозволяв задовольнити потреби республіки і навіть налагодити експорт продукції, проте слабкі зв'язки господарств із переробними підприємствами, або навіть і відрив від них, створювали проблеми в організації переробки продукції та доведення її до споживачів.

Відомо, що поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва на одному підприємстві створює умови для раціонального використання землі, виробничих фондів і трудових ресурсів, понижує втрати сировини і сприяє підвищенню якості продукції. В Україні найбільш поширеними АПК у 1980-х рр. були буряко-цукрові, плодоовочевоконсервні, молокопромислові. На їх базі створювалися агропромислові об'єднання – господарські формування, що характеризуються організаційним, технологічним і нерідко територіальним об'єднанням виробництва і промислової переробки сільгосппродукції. Організація агропромислових об'єднань зумовлюється необхідністю встановити прямі, постійні зв'язки між сільськогосподарськими і переробними підприємствами з метою підвищення ефективності виробництва. У 1980-х рр. в Україні діяли агропромислові об'єднання Одесплодоовочепром, Херсонське виробничо-аграрне об'єднання консервної промисловості, Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра».

Різновидністю агропромислових об'єднань були науково-виробничі об'єднання і галузеві агропромислові об'єднання, до складу яких входили підприємства відповідної спеціалізації, промислові і агропромислові підприємства, виробничі агропромислові об'єднання, науково-дослідні і проектно-конструкторські установи, науково-виробничі агропромислові об'єднання і різні обслуговуючі підприємства і організації.

Незважаючи на певні організаційні заходи, які здійснювали органи державної влади та роботу, що проводилась у господарствах, в цілому завдання Продовольчої програми не виконувалися.

В структурі с.-г. виробництва скоротилась частка тваринницької галузі. Майже в 20 разів зменшилось поголів'я овець і кіз. Відбулось переміщення виробництва молока і м'яса у присадибні господарства, яке базується на ручній, тяжкій праці, примітивних технологіях. У 1989 р. середньорічний надій молока на фуражну корову становив 2835 кг, у той час як у

Польщі – 3356, у Канаді – 5800, у США – 6460 кг. На один центнер ваги свинини витрачалося 8 центнерів комбікормів, що в 2,5 рази більше, ніж у країнах Європи і США.

Таке становище призвело до того, що на рубежі 1980-1990-х рр. у СРСР було запроваджено нормований продаж деяких продовольчих і промислових товарів за стабільними цінами, що відбувалося на фоні загального підвищення роздрібних цін, особливо на кооперативному та колгоспному ринках. Дефіцитом, окрім промислових товарів, стали м'ясо, молочні продукти, вершкове масло. Зростає «чорний ринок», значна частина продукції вивозилася за межі України. Все це негативно впливало на морально-психологічний стан населення, вело до неминучого зниження якості і тривалості життя [19].

Однією із суттєвих причин невиконання Продовольчої програми були заходи щодо ліквідації українських сіл, що були визнані «неперспективними». Їх здійснення почалося у 1950-1960-х рр. У селах, що зараховувалися до числа неперспективних заборонялося будівництво об'єктів виробничої і соціальної сфер, закривалися початкові й восьмирічні школи, фельдшерсько-акушерські пункти, ліквідовувалися сільські Ради.

Лінія на ліквідацію неперспективних сіл призвела до руйнації природної поселенської мережі України, сприяла посиленню міграції сільських жителів до міст, загострила і без того напружену проблему трудових ресурсів агропромислового комплексу, виникла загроза продовольчої кризи. Саме це примусило керівництво КПРС відмовитися від концепції неперспективних сіл. А згодом узятися за відбудову цих сіл. Однак, незважаючи на здійснені у 1980-ті рр. заходи щодо припинення цієї хибної політики і реабілітації малих сіл, радянська влада так і не спромоглася подолати до кінця наслідки своїх попередніх помилкових дій. В подальші роки вони ще більш негативно впливали та й досі продовжують впливати на соціально-економічний стан в АПК.

На поч. 80-х рр. ХХ ст. дедалі очевиднішою ставала неможливість збереження без істотних змін існуючих в СРСР порядків, що висувало на перший план необхідність реформ в усіх сферах соціально-економічного життя. Розпочатий в цей час процес оновлення одержав назву «перебудова».

Ініціатором «перебудови» був М.С. Горбачов, який на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС був обраний першим секретарем Комуністичної партії Радянського Союзу. Він вважав, що елементами курсу прискорення соціально-економічного розвитку країни є науково-технічний прогрес, технічне переозброєння машинобудування, активізація «людського фактора». Комплекс перетворень стосувався насамперед економіки, і його суть полягала в удосконаленні реально існуючих процесів, у виправленні окремих деформацій.

Характерно, що в умовах горбачовської «перебудови» вже ставалося питання про необхідність різноманітних способів господарювання, а на березневому пленумі ЦК КПРС (1989 рік) – про багатокладність сільського господарства, включаючи особисті селянські господарства. Водночас з колективним, сімейним і індивідуальним орендним підрядом набув розповсюдження і такий різновид сімейного підряду, як підряд на особистому подвір'ї, чому значною мірою сприяло те, що колгоспам було дозволено закупати у населення худобу і птицю у рахунок плану поставок.

Певним стимулом для більш ефективного розвитку підсобних селянських господарств стало введення в дію з 15 березня 1990 р. Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю. Селянин отримав змогу зробити працю в особистому господарстві основним заняттям або взагалі позбавитися залежності від колгоспу чи радгоспу, перетворитися із «робітника з наділом», яким він був, у власника, господаря. Проте цей відповідальний крок до кінця 1980-х років селянин так і не зробив. Це була якби прелюдія до здійснення земельної реформи.

Трудівники сільського господарства в цей час вже відверто заявили про необхідність зміни характеру виробничих відносин у аграрній сфері, зокрема про розвиток підприємництва і кооперації в агропромисловому комплексі, залучення інвестицій для реконструкції цукрових заводів [20]. До вищих органів влади надходили й пропозиції (переважно із західних регіонів України) про прийняття законів щодо розвитку фермерства [21]. Їх аналіз свідчить, що переважна більшість сільських товаровиробників підтримувала

ідею реформування колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства та проведення внутрігосподарських структурних змін на основах госпрозрахункових методів.

У другій половині 1980-х рр. в умовах боротьби з п'янством та алкоголізмом почалась переорієнтація колгоспів, радгоспів та інших сільгоспідприємств на вирощування столових сортів винограду. Як наслідок – значно скоротились площі, зайняті технічними сортами (винними, столово-винними, ізабельними і т.п.). За 1986-1989 рр. в Україні було розкорчовано близько 60 тис. га виноградників, що призвело до зменшення середньорічного збору винограду приблизно на 200 тис. тонн, або на 20 %.

Надто негативно на стан у с.-г. виробництві впливали заходи, спрямовані на «боротьбу з алкоголізмом». Це призвело до різкого зменшення вирощування такої культури як виноград (особливо в Автономній Республіці Крим і Закарпатській області). Внаслідок цього припинили діяльність сотні підприємств по виробництву вина, соків, що в свою чергу призвело до появи значної кількості безробітних.

Про вказані негаразди у агропромисловому комплексі чимало регіональних партійних організацій та місцевих органів державної влади інформували ЦК КПРС та ЦК КПУ. У їх доповідних записках містилися й пропозиції щодо впровадження нових форм господарювання в аграрному секторі.

Негативно на становище у сільськогосподарському виробництві та переробній галузі впливала політика зростання експорту з України значної кількості вироблюваної продукції. У 1987 р. випуск продукції з України до дев'яти республік Союзу перевищував обсяги ввозу. Частка України у зовнішньоекономічних зв'язках держави постійно збільшувалася. Протягом 1982-1987 рр. її товарообіг зріс на 11,2 млрд. крб. Але при цьому республіка не мала права самостійно визначати ні асортимент, ні обсяги експорту. До того ж, значна кількість сільгосппродукції реалізовувалася за заниженими цінами. У 1987 р. лише на експорті харчових продуктів Україна втратила 140 млрд. крб. Ціни на жири, що поставлялися Кубі, шкірсировину до країн Західної Європи, ендокринно-ферментні компоненти і субпродукти, що вивозилися до Франції та Німеччини, були значно нижчими, ніж внутрішні [22].

Аналіз Продовольчої програми та співставлення її концептуальних принципів та завдань з положеннями постанови березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства», дає підстави твердити, що вони повторювалися. У Продовольчій програмі, як і у рішеннях березневого пленуму ЦК КПРС, ключовим завданням партії та народу визначались «прискорене піднесення сільського господарства», «значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції», «забезпечення населення високоякісними продуктами харчування». Причому не бралися до уваги ті обставини, що у 1953-1964 рр., коли втілювалася в життя хрущовська, і у 1965-1981 рр. – брежневська програми «піднесення сільського господарства» про це уже неодноразово йшла мова, були наявними і наслідки невдалого аграрного експериментування.

Ще раз стверджувалося, що прийняття «нового» документу (в якому повторювалися підходи попередніх) ініціювалося з приходом до влади нового партійного керівника чи проведення чергової загальнополітичної акції. Саме з приходом до влади М.С. Горбачова була прийнята Продовольча програма, яка представлялась як нова модель розвитку агропромислового комплексу на основі підвищення ефективності господарювання усіх його блоків, вирішення продовольчої проблеми, забезпечення зростання життєвого рівня населення.

1. Історія українського селянства. Том 2. – С. 490-492.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 689. Арк. 9.
3. Матеріали липневого (1978) Пленуму ЦК КПУ. – К.: Політвидав, 1978. – С. 38-39.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 689. Арк. 43-48.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3177. Арк. 5.
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 3177. Арк. 5-9.
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3177. Арк. 5.

8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3352. Арк. 44.
9. [Панченко П., Славов В., Шмарчук В. Аграрна історія України. – К., 1996. – С. 341.](#)
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2621. Арк. 123.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2621. Арк. 7.
12. [Шоботенко О.А. Організаційно-економічні проблеми розвитку сільського господарства України у 80-х роках ХХ ст. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Спеціальний випуск. – К.: ІУ НАНУ, УАІН, НАУ, 2005. – С. 129-130.](#)
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3009. Арк. 12-13.
14. [Шоботенко О.А. Вказ праця. – С. 130.](#)
15. [Панченко П.П. Становище українського села \(60-80-ті рр.\) // Український історичний журнал. – 1989. - № 8. – С. 5.](#)
16. [Садовский С.Я. Возврата к прошлому нет // Днепр вечерний. – 1989, 28 ноября.](#)
17. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1988. Том 2. – С. 155.
18. [Моторний Д. Колгоспна демократія // Сільські вісті. – 1987, 19 серпня.](#)
19. [Історія українського селянства. Том 2. – С. 490-492.](#)
20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 502. Арк. 3, 10-42.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 85, 177.
22. [Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави \(60-80-ті роки ХХ ст.\). – К.: Український центр духовної культури, 2003. – С. 76-77.](#)

References

1. Istoriiia ukrainskoho selianstva. Tom 2. – S. 490-492.
2. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 2. Spr. 689. Ark. 9.
3. Materialy lypnevoho (1978) Plenumu TsK KPU. – K.: Polityvdav, 1978. – S. 38-39.
4. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 2. Spr. 689. Ark. 43-48.
5. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 25. Spr. 3177. Ark. 5.
6. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 3177. Ark. 5-9.
7. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 25. Spr. 3177. Ark. 5.
8. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 25. Spr. 3352. Ark. 44.
9. *Panchenko P., Slavov V., Shmarchuk V. Ahrarna istoriia Ukrainy. – K., 1996. – S. 341.*
10. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2621. Ark. 123.
11. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2621. Ark. 7.
12. *Shobotenko O.A. Orhanizatsiino-ekonomichni problemy rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy u 80-kh rokakh XX st. // Problemy istorii Ukrainy. Fakty, sudzhennia, poshuky. Zbirnyk naukovykh prats. Spetsialnyi vypusk. – K.: IIU NANU, UAIN, NAU, 2005. – S. 129-130.*
13. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 25. Spr. 3009. Ark. 12-13.
14. *Shobotenko O.A. Vkaz pratsia. – S. 130.*
15. *Panchenko P.P. Stanovyshche ukrainskoho sela (60-80-ti rr.) // Ukrainykyi istorychnyi zhurnal. – 1989. - № 8. – S. 5.*
16. *Sadovskiy S.Ya. Возврата к прошлому нет // Днепр вecherniy. – 1989, 28 noiabria.*
17. XIX Vsesoiuznaia konferentsyia Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soiuz. Stenograficheskuyu otchytet. – M.: Politizdat, 1988. Tom 2. – S. 155.
18. *Motorny D. Kolhospna demokratiia // Silski visti. – 1987, 19 serpnia.*
19. Istoriiia ukrainskoho selianstva. Tom 2. – S. 490-492.
20. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 1. Spr. 502. Ark. 3, 10-42.
21. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 1. Spr. 504. Ark. 85, 177.
22. *Padalka S.S. Ukrainske selo v konteksti polityky totalitarnoi derzhavy (60-80-ti roky XX st.). – K.: Ukrainykyi tsentr dukhovnoi kultury, 2003. – S. 76-77.*

Марченко С.Д.

Противоречивые процессы развития аграрного производства и продовольственные трудности в 1980-е годы.

Освещаются комплексные мероприятия государства в сфере повышения эффективности сельскохозяйственной отрасли во второй половине ХХ в., анализируются причины продовольственных трудностей 1980-х годов и попытки их решения через реализацию задач Продовольственной программы в 1982 г.

Главными факторами, которые сдерживали развитие сельского хозяйства, были нарушения принципа экономической заинтересованности, невыполнения решений о предоставлении колхозам и совхозам большей самостоятельности, преобладания административно-командных методов руко-водства сельским хозяйством, сохранение неэквивалентного обмена между городом и селом и т. п.

С учетом указанных проблем и решений XXIV съезда КПСС (февраль 1981 г.) была разработана «Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и мероприятия ее реализации», которая была

одобрена пленумом ЦК КПСС в мае 1982 г. Продовольственная программа представлялась как новая модель развития АПК на основе повышения эффективности ведения хозяйства всех его блоков, решения продовольственной проблемы, обеспечения роста жизненного уровня населения. Этот документ имел целевой характер, поскольку сформулированные в нем задачи направлялись на достижение интеграции сельского хозяйства с отраслями, которые занимались хранением, транспортировкой и переработкой продукции. Эти обстоятельства, как указывалось в решениях пленума, должны были развернуть сельское хозяйство в сторону интенсивного развития.

Ключевые слова: Продовольственная программа, сельское хозяйство, [агрокомбинат](#), [агрофирма](#), [арендный подряд](#), [кооперация](#), [Госагропром](#), перестройка.

Marchenko S.D.

Contradictory processes of development of agrarian production and food difficulties in 1980th.

At the beginning of 80th of XX of century impossibility of maintenance became all more obvious without the substantial changes of in the USSR present system, that pulled out on the first plan the necessity of reforms for all spheres of socio-economic life. The process of updating is begun at this time got the name "alteration."

Main factors that restrained development of agriculture were violations of principle of the economic personal interest, non-fulfillment of decisions about a grant to the collective farms and state farms of greater independence in planning of production, predominance of administratively-command methods of guidance by agriculture; maintenance of exchange is between a city and village that resulted in falling of profitability of collective farms and state farms.

The workers of agriculture frankly declared about the necessity of change of character of productive relations in the field of agrarian, in particular about development of enterprise and co-operations, supported the idea of reformation of collective farms and state farms in collective agricultural enterprises.

On XXIV convention of KPRS (February in 1981) was made decision about development of the Food program, that would be base on principles of proportion and balanced of development of the agroindustrial complex. This document had a special purpose character; as the tasks set forth in him headed for the achievement of close combination of agriculture with industries, that engaged in storage, transporting and processing of products. These circumstances, as specified in the decision of plenum, had to turn agriculture toward intensive development.

Taking into account the indicated discipline the Food program the USSR was worked out on a period 1990 to and events of her realization," that was approved by the plenum of CK KPRS in May in 1982 the Food program appeared as a new model of development of agroindustrial complex on the basis of increase of efficiency of menage all his blocks, decision of food problem, providing of increase of standard of life of population.

In the decision of food problem a considerable place was taken to Ukraine. In June in 1982 Plenum of CK of communist Party of Ukraine approved basic directions of the Food program in Ukraine. It was envisaged to increase the production of grain, meat, milk the food program. Every area was under an obligation maximally provided by foodstuffs. The complex of events on making healthy of industries of of the agroindustrial complex also included a purchase price increase on an agricultural produce. At the same time grants increased for reproducers. In 1982 with the aim of integration of agriculture and processing industry there was the created system to the state agroindustrial complex. In November in 1985 allied-republican to the state agroindustrial complex of USSR was created.

In October in 1986 CK of KPRS made decision about working off the new forms of organization of production in a kolhoz-sovhoz sector. The new form of organization of agricultural production - leasing contract was entered. By important component part entered co-operation is declared in the economy of the state of market mechanism. The different types of cooperative stores began in rural locality to arise up - in the field of domestic consumer services, purveyance of agricultural produce, building.

Keywords: Food program, agriculture, агрокомбинат, агрофирма, leasing contract, co-operation, госагропром, alteration.

УДК 94(477) + 338.43

Н.Б. КРАВЧЕНКО

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ ІЗ ЗДОБУТТЯМ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

На основі опублікованих та архівних матеріалів визначено концептуальні підходи та особливості реформування у першому блоці АПК із здобуттям Україною незалежності.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, сільськогосподарське машинобудування, реформування, форми власності, форми господарювання.

Постановка проблеми. З проголошенням незалежності, в умовах порушення виробничих відносин із підприємствами колишніх республік СРСР, постало питання про створення в Україні власного багатопрофільного сільськогосподарського машино-будування,

---

перепрофілювання підприємств на виробництво техніки та устаткування для аграрного сектора, харчової і переробної промисловості, реформування форм